

door Gert Oostindie

Slaven van het schuldgevoel

Witte en zwarte versies van het koloniaal verleden

De Academische Boekengids 45, juli 2004, pp. 20-22.

De koloniale slavernij speelt een belangrijke rol in de moeizame pogingen het multiculturalisme historische wortels te geven. Helaas geven recente publicaties meer mening en gevoel dan feitelijke analyse. Kunnen alleen de nazaten van slaven dit deel van onze geschiedenis doorgronden?

Hoeveel tonnen graan uit het Oostzeegebied verhandelden Nederlandse kooplieden in de Gouden Eeuw op de nationale stapelmarkten? Hoe belangrijk was de Nederlandse rol in deze handel, vergeleken met die van andere mogendheden? Wie waren de leveranciers, handelaars en afnemers? Hoe was hun onderlinge machtspositie en hoe werden de baten van deze transacties tussen de partijen verdeeld? Hoe groot was de betekenis voor de economie van de Republiek van de Oostzeehandel, de 'moedernegotie'? Een select gezelschap economisch historici heeft over deze vragen decennialang met overgave gedebatteerd. Hun conclusies zullen weinigen buiten het vakgebied beroeren.

Wie precies dezelfde vragen stelt over de Zeeuwse en Hollandse transatlantische slavenhandel beweegt zich, gezien de aard van de handelswaar, in een mijneveld. Anders dan de graanhandel in de Oostzee roept deze transatlantische slavenhandel en zijn erfenissen heftige emoties op, die direct zijn terug te voeren op het feit dat de handelswaar mensen betrof, dat deze geschiedenis diepe sporen heeft nagelaten in het heden van drie continenten, en dat de kring van deelnemers aan het debat een stuk groter en ongelijksoortiger is.

Neem de antwoorden waarover de meeste historici het wel eens zijn. Allereerst de cijfers over de totale omvang van de transatlantische slavenhandel. In de drieënhalve eeuw sinds Columbus in de 'Nieuwe Wereld' afmeerde, werden daar zo'n tien miljoen Afrikanen als slaven aan land gebracht; langs de aanvoerroutes stierven nog eens vele miljoenen. Nederland blies in deze geschiedenis een aardig partijtje mee, zij het na de Gouden Eeuw niet meer als hoofdrolspeler. Zo'n vijf procent van de slavenhandel was in Nederlandse handen. Dat betekent een half miljoen Afrikanen.

De leveranciers waren Afrikaanse handelaars. De vervoerders voornamelijk Hollanders en Zeeuwen, eerst onder de vlag van de West-Indische Compagnie, later als particulieren. De afnemers waren koloniale instituties en particulieren in de Nederlandse kolonies en, vooral via smokkelhandel, slavenhouders in de wijde omgeving. De markt werd gestuurd vanuit de Republiek, maar kende voor alle partijen dezelfde onzekerheden als zovele andere takken van internationale handel; er was geen sprake van duurzaam eenzijdig gewin voor één van de handelende partijen. De betekenis van deze slavenhandel en de opbrengsten van de West-Indische slavenkolonies voor de economie van de Republiek bleven zeer ver achter bij de aanvankelijke verwachtingen, bij de opbrengsten uit 'de Oost' en bij de opbrengsten die de concurrenten in de Amerika's wisten te boeken.

Deze conclusies steken schril af tegen ideeën die leven in kringen van nazaten van die Afrikanen die ooit door de Nederlanders werden verhandeld naar Suriname en de Antillen - Nederlandse creaties die onder dwang van de zweep werden opgebouwd door slaven en vervolgens uit het vizier verdwenen toen elders lucratiever werelden te winnen bleken. Het perspectief van die nazaten wordt, hoe kan het ook anders, bepaald door verontwaardiging, over het verleden zelf en over de blinde vlek hierover in het Nederlandse zelfbeeld. Aan die verontwaardiging is niet zelden ook wantrouwen verbonden. Het gevoel dat 'zij' altijd maar verdoezelen wat 'wij' hebben meegemaakt en dat 'zij' dat eigenlijk ook niet echt willen begrijpen. Hoe bereik je die dove Nederlander? Door luidkeels te eisen dat de stilte wordt verbroken. Een militante narratieve strategie daarbij is om deze geschiedenis te verbinden aan de holocaust, die open zenuw van de moderne westerse geschiedenis. En zo wordt, in navolging van het Amerikaanse voorbeeld, ook in Nederland wel gesproken over 'de zwarte holocaust'.

Die vergelijking van slavernij met de holocaust is om allerlei inhoudelijke redenen bijzonder ongelukkig. De meest zakelijke daarvan is dat het systeem van de Atlantische slavenhandel en slavernij weliswaar werd gekenmerkt door gewetenloos cynisme, maar anders dan de holocaust niet was gericht op genocide. Het ging juist om de optimale uitbuiting van de gevangenen genomen Afrikanen en hun nazaten. Daarnaast zijn er normatieve redenen om het gebruik van het begrip 'zwarte holocaust' af te wijzen. Die draaien om respect voor de slachtoffers en overlevenden van de holocaust, en om een afwijzing van het denken in termen van slachtofferschap dat vaak schuilgaat achter verongelijkte vergelijkingen met de genoegdoening die de gedecimeerde joodse bevolking na de oorlog wél zou hebben gekregen - om maar te zwijgen van ondertonen van antisemitisme, die een enkele maal ook stevig worden verwoord.

Niettemin is het wel begrijpelijk waarom 'zwarte holocaust' als strategisch middel wordt ingezet (en ook dat dit begrip, vrijwel zeker ten onrechte, aan de voorbeeldige Martin Luther King jr. wordt

toegeschreven). Die polemische koppeling roept direct weerspraak op en prikkelt daarmee tot debat over een verleden dat in de regel gemakkelijk wordt weggezet als 'iets van die Surinamers'.

'MEN LAAT ZICH NIET GRAAG EEN ETIKET AFNEMEN, OOK AL LUIDT DAT
"TRAUMA".'

Een jaar of vijf geleden was het onderwerp van de Nederlandse slavenhandel en slavernij nog vrijwel *terra incognita* onder het Nederlandse publiek. Sindsdien is er een voorzichtige ommekeer geweest, gezien de publieke spijtbetuigingen van regeringswege, de oprichting van een nationaal monument met daaraan gekoppeld een herdenkingsinstituut in Amsterdam, een bescheiden stroom van publicaties, en de nodige aandacht in de pers voor dit alles. Veel meer Nederlanders dan ooit tevoren weten nu iets van die geschiedenis en zijn geneigd zich ervan te distantiëren - maar het blijft toch vooral iets ergs dat héél lang geleden is afgesloten.

Aan Antilliaanse en Surinaamse zijde wordt daarover vaak anders gedacht. Men verwacht méér van de witte Nederlanders. Meer erkenning van dit verleden, meer begrip voor de redenering 'dat wij hier zijn omdat jullie dáár waren', meer inzicht in de gevolgen van die geschiedenis voor de nazaten. Men verwacht soms ook een symmetrie van beleving: 'omdat het voor ons zo belangrijk is wat jullie voorouders de onze hebben aangedaan, moeten jullie dit verleden en zijn erfenissen net zo serieus nemen als wij dat doen'.

Toch is het - ik stel het nuchter vast - een illusie te denken dat voor 'de witte Nederlander' de slavernij ooit hetzelfde gewicht kan krijgen als voor 'de zwarte Nederlander'. Daarvoor ligt dit verleden eenvoudig te ver weg, in tijd en in plaats. Het is op zijn best onzeker of men ooit met dezelfde bril en emoties naar dit verleden kan kijken. De vraag is niet zozeer of die kloof kan worden overbrugd, als wel hoe die een plaats kan krijgen. Met harde middelen aandacht opeisen is dan één mogelijke strategie - vandaar het gebruik van die term 'zwarte holocaust'.

Het kan ook evenwichtiger. Een van de wat gelukkiger effecten van de niet-aflatende stroom van publicaties over de multiculturele samenleving is dat er meer ruimte is gekomen voor het besef dat ook het koloniale verleden deel uitmaakt van de Nederlandse geschiedenis en identiteit. Het is nogal bizar dat dit verleden min of meer moest worden herontdekt als iets 'van ons'. Maar de inhaalmanoeuvre is nuttig - nog in 1996 werd in een spraakmakende bundel van **Koen Koch** en **Paul Scheffer** over de Nederlandse identiteit, *Het nut van Nederland*, met geen woord gerept over dat koloniale verleden en zijn erfenissen.

Van de weeromstuit lijken nu juist kolonialisme en vooral slavernij favoriete onderwerpen te zijn geworden in de moeizame pogingen het hedendaagse multiculturalisme in Nederland historische wortels te geven. Juist bij deze episodes zijn de Nederlandse betrokkenheid en dus historische verantwoordelijkheid en hedendaagse ontvankelijkheid het sterkst. Het feit dat de nazaten al zo lang in Nederlandse sferen leven, verklaart waarom hun lobby het meest effectief is én waarom hun achterbannen minder ver van de Nederlandse taal en cultuurinstituten staan dan bijvoorbeeld die van Turken of Marokkanen.

En zo hebben verschillende Nederlandse musea - het Scheepvaartmuseum en het Tropenmuseum in Amsterdam, het Rotterdamse Wereldmuseum, het Afrika Museum in Berg en Dal, en zeer onlangs het kersverse Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis (NiNsee) in Amsterdam - de afgelopen twee jaar tijdelijke tentoonstellingen of deelopstellingen geopend over slavenhandel en slavernij. De toonzetting van die tentoonstellingen verschilt onderling niet sterk. De in algemene zin evenwichtig gepresenteerde historische informatie wordt ingebed in een meer moraliserend betoog over schuld en verdoezeling. Er is veel aandacht voor wat de samenstellers aanmerken als hedendaagse erfenissen, variërend van racisme en traumatisering van de nazaten tot onderontwikkeling van de betrokken landen in het Zuiden. Meningingen en gevoelens van nazaten krijgen daarbij ruim baan. Voor een wat meer gedistantieerde afweging is minder ruimte. Gezien het medium van de tentoonstelling en de nieuwheid van deze thematiek is dit ook niet zo verwonderlijk.

Hetzelfde geldt eigenlijk voor het meest recente stapeltje publicaties over de Nederlandse slavernij en haar erfenissen. In *Met eigen ogen* bundelden **Clark Accord** en **Nina Jorna** verscheidene reflecties en interviews over de slavernij die soms ontroeren, soms verbazen, maar die de lezer hoe dan ook meer met meningingen en gevoelens confronteren dan met koele analyse - al poneren sommige sprekers hun particuliere opvattingen over hoe slavernij toen was of over de erfenissen van nu wat al te gemakkelijk als feiten. *Tree of Forgetfulness* is een mooi fotoboek over 'de slavenroute van Benin naar Suriname'. De schaarse teksten zeggen opnieuw meer over de hedendaagse beleving van hoe de slavenhandel kan zijn geweest dan dat zij recht doen aan wat hierover inmiddels door wetenschappelijk onderzoek bekend is.

Wetenschappelijk van ambitie zijn *Susanna du Plessis* door **Hilde Neus-Van der Putten** en *Over 'natuurgenooten' en 'onwillige honden'* van **Patricia D. Gomes**. Hier past een andere maatstaf. Wie wetenschappelijk werk wil publiceren, moet zich aan de normen van zijn of haar academische omgeving spiegelen. Beide boeken ontkomen dan niet aan stevige kritiek. Neus' nauwgezette portret van een beruchte achttiende-eeuwse slavenmeesteres, en vooral haar confrontatie van feit en fictie, getuigen van een vaak node gemiste, en in haar Surinaamse omgeving zelfs moedige bereidheid om zich níét tevreden

te stellen met gemakkelijke clichés over extreme wreedheid. Waarom aan dat overzichtelijke betoog over een beperkt onderwerp een heel boek moest worden besteed met vele uitweidingen die niets nieuws brengen, is mij echter onduidelijk.

Over 'natuurgenooten' en 'onwillige honden' bestrijkt een veel breder terrein, namelijk de Nederlandse en Surinaamse debatten over de slavernij en de (on)wenselijkheid van de afschaffing daarvan. Gomes' stijl is vlot. Ook haalt ze veel mooie citaten uit negentiende-eeuwse geschriften. Zonneklaar illustreert zij hoe het Nederlandse vertoog over de slavenbevolking van racisme was doordeesemd. Maar zij kan het niet laten voortdurend te moraliseren en stellingen te betrekken, bijvoorbeeld over het vergelijkenderwijs extreem wrede karakter van de Surinaamse slavernij, de demografische ontwikkeling van de slavenbevolking, de slavenarbeid als 'gratis' arbeid, en de economische motivatie om de slavernij af te schaffen. Sommige daarvan worden op geen enkele manier door de recente wetenschappelijke literatuur geschraagd, andere zijn tenminste zeer omstrede. Dat zal de niet-geïnformeerde lezer weliswaar ontgaan, omdat zij zelden verwijst naar zulke discussies. Haar bibliografie is verouderd en onderscheidt zich door opmerkelijke lacunes. Of daaraan onwetendheid of vooringenomenheid debet is, kan de lezer niet vaststellen. Waarom is de auteur niet uitgedaagd haar argument beter gedocumenteerd en evenwichtiger uit te werken?

Wellicht is er een antwoord, dat tegelijk betrekking heeft - in veel ruimere zin - op de wijze waarop gevestigde intellectuele instituties omgaan met de uitdagingen van het ongezochte multiculturalisme en de eis van etnische minderheden om hún verhaal voor het voetlicht te kunnen brengen. Niet zelden wordt dan maar gekozen voor een kritiekloos doorgeven, een houding geïnspireerd door gebrek aan kennis en vaak ook angst om voor reactionair of chauvinistisch te worden versleten en zo een boot te missen. Een dergelijke opstelling wordt paradoxaal genoeg juist gevoeld door de overwegend blanke achtergrond van de gevestigde wetenschappelijke spelers op dit terrein. Er ontstaat dan al snel begrip voor de opvatting dat alleen nazaten ten volle kunnen begrijpen wat slavernij betekende - naar analogie van het idee dat vrouwen het beste weten hoe het met vrouwen- of zelfs met genderstudies verder moet, homo's met homostudies enzovoort.

Hoe begrijpelijk ook als reactie, met die houding van *bending over backwards* schieten we niets op. Het blind overnemen van nieuwe clichés ligt te dicht bij de sfeer waarin indertijd ook de oude werden doorgegeven. Respect draait om werkelijke interesse in het verleden en zijn doorwerking, niet om het volgen van de op enig moment politiek meest correcte interpretatie daarvan. Een overheid die investeert in herinneringsinstituten mag, naast haar vele welgekozen woorden over schuld en boete, ook die boodschap wel uitdragen.

'EEN MILITANTE NARRATIEVE STRATEGIE IS OM DEZE GESCHIEDENIS TE
VERBINDEN AAN DE HOLOCAUST, DIE OPEN ZENUW VAN DE MODERNE WESTERSE
GESCHIEDENIS.'

Vergelijking is een probaat middel tegen blikvernaauwing. Veruit de meeste en belangrijkste studies over slavernij worden in de Angelsaksische wereld geschreven, en vooral in de Verenigde Staten. Geen wonder, ook afgezien van het academische overwicht dat de Amerikanen nu eenmaal hebben. Voor hen is de slavernij nooit iets in de verte geweest, maar een centraal element in het ontstaan van hun land. Waar de Caraïbische exodus de slavernij vrij plots 'thuisbracht' in Europa, behoren zwarte Amerikanen juist tot de kern van de natie en haar geschiedenis. Dat die plaats hen vaak is en wordt misgund, vormt juist een van de drijfveren voor de bestudering van dit verleden.

Een paar van de politiek geladen thema's die in het Amerikaanse debat spelen, hebben hun weg naar Europa gevonden - ook zó werkt de *black Atlantic*. Dat geldt bijvoorbeeld voor de roep om herstelbetalingen, maar ook voor de vraag of slavernij zulke diepe sporen heeft nagelaten dat de nazaten zijn getraumatiseerd. Dat culturele trauma zou, zo wordt wel betoogd, tot uiting komen in minderwaardigheidsgevoelens, psychische blokkades en ontkenning van het verleden, een zwakke gezinsstructuur, een geringe ondernemingszin en meer van zulke factoren die uiteindelijk moeten verklaren waarom Afro-Amerikaanse bevolkingsgroepen, ook wanneer formele belemmeringen zijn weggenomen, zo vaak in de onderste regionen van de samenlevingen blijven. Ook in Nederland werden de afgelopen jaren in deze geest bijeenkomsten georganiseerd gericht op 'de-traumatisering' van de nazaten van slaven.

Dat slavernij en racisme nauw met elkaar verknoopt waren is duidelijk, en evenzo dat dit hardnekkige obsessies met kleur heeft achtergelaten - zie de overal in de Afro-Amerikaanse wereld veelvuldig gebezigde uitdrukkingen als 'je kleur verbeteren' en de praktijken die daarmee samenhangen (sterke voorkeur voor een lichter gekleurde partner en dus ook kinderen, je haar 'strijken', je huidskleur bleken en, de ultieme consequentie, bizarre metamorfoses à la *wacko Jacko* Michael Jackson). Maar hoe lang werkt zo'n verleden nu eigenlijk door, en hoe zinvol is het om daar maar over te blijven praten? 'Onder ogen zien is de eerste stap', zegt de een; 'slachtoffercultus', werpt de ander tegen. Wat bij dit alles opvalt, is dat er in ons land veel wordt geponeerd over zo'n traumatisering, maar bitter weinig onbevangen wordt uitgezocht.

In de Verenigde Staten is men ook daarin verder. Maar wat daarvan in Nederland doorsijpelt, is sterk gefilterd. Het is ook niet eenvoudig om zelfs maar de begrippen helder te krijgen. Een interessante, maar

uiteindelijk toch teleurstellende benadering is bijvoorbeeld *Cultural Trauma*. In dit boek analyseert **Ron Eyerma**n vooral hoe zwarte Amerikaanse intellectuelen sinds de afschaffing van de slavernij hebben geoordeeld over de rol die de erfenis van slavernij nog in de levens van hun tijdgenoten speelt en over de verhouding tussen de Afrikaans-Amerikaanse cultuur en die van de mainstream. Mooie ideeëngeschiedenis, maar ver van de harde realiteit van de zwarte getto's met hun drugs, *female headed households* en snoevende rappers, en ook ver van de vraag welke rol kleur speelt voor gearriveerde kopstukken rond George W. Bush als Colin L. Powell of Condoleezza Rice.

Om meer begrip te krijgen voor die hedendaagse werkelijkheid zou een heel ander type onderzoek nodig zijn, ook in Nederland. Dan hoeft het begrip 'traumatisering' bepaald niet overeind te blijven. Onlangs publiceerde de Leidse hoogleraar **M.H. van Ijzendoorn** met twee collega's de resultaten van een onderzoek waaruit zou blijken dat kinderen van overlevenden van de Holocaust, anders dan lang is verondersteld, níét lijden aan een tweede-generatietrauma. In een toelichting in het Leidse universiteitsblad *Mare* (30 oktober 2003) betoonde Van Ijzendoorn zich zeer voorzichtig met het oog op mogelijke commotie over de bevindingen. Men laat zich, zo lees je tussen de regels door, nu eenmaal niet graag een etiket afnemen, ook al luidt dat 'trauma'. Toch zouden zulke vragen meer gesteld moeten worden, ook voor de nazaten van de slavernij, een fenomeen dat al veel langer achter ons ligt. Mogelijk dat dan ook de focus weer verschuift naar het heden van de claims: zegt het gebruik van begrippen als 'traumatisering' niet net zoveel, of misschien wel veel meer, over frustraties rond het leven sinds de slavernij dan over die periode zelf? In *Cultural Trauma* zijn voor die stelling zeker aanknopingspunten te vinden.

'DE REDENERING LUIDT "DAT WIJ HIER ZIJN OMDAT JULLIE DAAR WAREN".'

Waar wij in Nederland net beginnen met tentoonstellingen over slavernij heeft men in de Verenigde Staten al lang het stadium bereikt van reflectie en *sophistication*, zou je denken. Dat valt tegen. In *Representations of Slavery in Southern Plantation Museums* bieden **Eichstedt** en **Small** een analyse van zo'n honderdtwintig plantagemusea in het zuiden van de Verenigde Staten. Let wel, op die plekken wordt geen terugblik geboden op een net herontdekt fenomeen dat zich ergens ver weg afspeelde, maar op een centraal onderdeel in de geschiedenis van het land, met gevolgen die overal nog pijnlijk voelbaar zijn. Verbijsterend is hun conclusie dat verreweg de meeste musea er nog altijd in slagen heroïsche en nostalgische beelden van dit verleden op te roepen, zonder aan de Afrikanen en hun nazaten die dit alles mogelijk maakten meer dan de meest terloopse aandacht te besteden. Zo wordt het verleden wel heel pijnlijk gladgestreken. Slechts een klein aantal musea, veelal voortgekomen uit de *civil rights movement*, probeert (ook) het andere verhaal te vertellen. In deze *Black-centric sites* wordt het verhaal verteld van uitbuiting, vernedering, wreedheid en trauma, maar evenzeer dat van overleven, waardigheid, verzet en de ontwikkeling van een eigen Afrikaans-Amerikaanse cultuur. Wat Eichstedt en Small daarover schrijven gaat niet erg diep, maar het lijkt erop dat de geest van deze *sites* sterk overeenkomt met die van de recente Nederlandse tentoonstellingen. Een 'tegenverhaal', niet altijd even genuanceerd misschien, maar hoe dan ook eerder node gemist.

Europa orkestreerde de Atlantische slavenhandel en stond zo aan de wieg van de *remake* van de Amerikaanse continenten. De economische gevolgen waren hier steeds prominent merkbaar, de demografische en culturele niet. Dat veranderde pas met de naoorlogse migratie vanuit de Caraïben - door de Jamaicaanse dichteres Louise Bennett ooit spottend omschreven als een 'colonization in reverse' - en met de culturele globalisering die vooral zwarte musici en sporters wereldwijd tot iconen maakte. De onlangs verschenen bundel *Blackening Europe* heeft de invloed van de zwarte Amerikaanse cultuur op de Europese tot onderwerp. Aangeprezen als een 'superb and richly textured anthology' biedt de bundel in feite een uiterst heterogene verzameling artikelen rond dit thema, variërend van de voorliefde van zwarte Amerikaanse kunstenaars als Josephine Baker voor Frankrijk tot rappers in Hongarije en Duitsland, jazz in de Sovjet-Unie enzovoort: op zijn best een bundel met precaire samenhang, na een vluchtige inleiding niet meer in onderling verband gebracht. Als *cultural studies* het van zulke anthologieën moet hebben, is dat geen sterke aanbeveling.

Dat neemt niet weg dat er mooie stukken in *Blackening Europe* staan. In haar heldere en genuanceerde bijdrage bespreekt de Leidse letterkundige **Johanna Kardux** de ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse monument ter herdenking van de slavernij. Vrij sterk benadrukt zij dat er een lange traditie van actieve 'erasure of slavery from Dutch public memory' zou zijn geweest. Dat is inmiddels een gangbare gedachte, die mijns inziens de sturing van publieke kennis overschat - nog afgezien van het feit dat het Nederlandse historische bewustzijn zich vooral kenmerkt door onwetendheid in algemene zin. Voorzichtig refereert Kardux ook aan heikele kwesties die ik maar samenvat als het intellectueel eigendom van dit verleden en claims van 'zwarte' ervaringsdeskundigheid.

Waarmee we weer terug zijn bij het begin van dit artikel: het moeizame streven om slavernij en haar erfenis op de agenda te krijgen, en het niet minder moeizame streven om daarover een debat te voeren dat níét wordt gedomineerd door vooringenomen standpunten en claims. Er is nog een lange weg te gaan.

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) en hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

Blackening Europe. The African American Presence
door **Heike Raphael-Hernandez (red.)**
Routledge. New York 2003.
314 pag., € 29,74

Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity
door **Ron Eyerman**
Cambridge University Press. Cambridge 2001.
viii + 302 pag., € 28,15

Met eigen ogen. Een hedendaagse kijk op de Surinaamse slavernij
door **Clark Accord en Nina Jorna (red.)**.
KIT Publishers. Amsterdam 2003.
112 pag., € 10,00

Over 'natuurgenoeten' en 'onwillige honden'. - Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862
door **Patricia D. Gomes**
Aksant. Amsterdam 2003.
183 pag., € 14,50

Representations of Slavery. Race and Ideology in Southern Plantation Museums
door **Jennifer L. Eichstedt en Stephen Small**
Smithsonian Institution Press. Washington 2002.
x + 300 pag., € 31,21

Susanna du Plessis. Portret van een slavenmeesteres
door **Hilde Neus-Van der Putten**
KIT Publishers. Amsterdam 2003.
184 pag., € 21,50

Tree of Forgetfulness/Boom der vergetelheid
door **Laura Samson Rous en Hans Samson**
KIT Publishers. Amsterdam 2003.
128 pag., € 29,50